

ГОСПОДАРСЬКА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ: проблеми визначення сутності та поняття

Світлана Грудницька,

канд. юрид. наук, доцент,
завідуюча сектором сприяння розвитку економіко-правових досліджень
Інституту економіко-правових досліджень НАН України

Питання про сутність і поняття правосуб'єктності зберігає свою дискусійність з початку XIX ст. [1, с. 5]. Це свідчить як про його надскладність, так і про актуальність, що зберігається. Остання хвиля наукових досліджень, в яких цій проблемі приділялася найпильніша увага, припадає на 50—60-ті роки минулого століття, які, за образним висловом С. Алексеєва, є смугою «правового романтизму». На сучасному етапі, глибоких теоретичних досліджень правосуб'єктності в умовах ринкової економіки не проводиться [2, с. 32], хоча окремі вчені не обходять своєю увагою це питання [1; 3; 4]. Швидше за все це пояснюється тим, що в розвитку будь-якої науки існували періоди накопичення переважно онтологічного матеріалу. Проте вони з неминучістю повинні змінюватися періодами його гносеологічного осмислення й узагальнення. Саме таким чином наука набуває здатності «поглянути на себе збоку», перевірити, відточити, збагатити арсенал своїх інструментів і тим самим створити передумови для переходу на якісно новий ступінь вивчення дійсності [5, с. 85].

Проблеми правосуб'єктності у сфері господарювання досліджувалися здебільшого у роботах радянського періоду, зокрема А. Венедиктова, В. Мамутова, В. Лаптева та ін. [6—12]. Серед сучасних досліджень найбільш вагомими є дослідження А. Пилецького та В. Щербини [13; 14]. Але визначенню сутності та поняття «господарська правосуб'єктність» у зазначених дослідженнях увага не приділялася. Натомість у цьому є потреба, адже визначення поняття «правосуб'єктність», що є в літературі, дуже різноманітні; не отримала однозначного визначення і сутність правосуб'єктності. Разом із тим вирішення цієї проблеми здатне сприяти більш ефективному розробленню особливостей реалізації господарської правосуб'єктності у сучасних умовах.

Метою цієї статті є висвітлення існуючих підходів до визначення сутності та поняття «правосуб'єктність», у тому числі «господарська правосуб'єктність», обґрунтування визначення сутності та поняття «господарська правосуб'єктність», адекватного сучасному етапу суспільного розвитку.

Найбільш поширеною є думка, що пов'язує правосуб'єктність із категоріями правоздатності, дієздатності або правочиноздатності, деліктоздатності при відмінності поглядів на їх співвідношення [15—18]. Подібні визначення отримали закріплення у статтях 80,91,92 Цивільного кодексу (далі — ЦК) України. При цьому передбачена ст. 91 ЦК України можливість мати цивільні права й обов'язки («юридична особа може мати такі ж цивільні права і обов'язки, як і фізична особа») трактується з цивільстичних позицій як здатність (а не право).

Розгляд правосуб'єктності в ракурсі правоздатності закладений за часів буржуазних революцій. Це дозволило в кодифікаціях Наполеона перенести центр тяжіння на «рівнооб'ємність правових станів» [19, с. 88], ліквідувати станові привілеї та закласти основи буржуазного суспільства. Проблеми практичного використання при-

родно-правової категорії, що неминуче виникають, зумовили надалі активні пошуки шляхів вирішення проблем позитивної правосуб'єктності, і велися вони в початково заданій площині — в площині природної здатності (категорія правоздатності була доповнена категорією дієздатності, чим заповнювалася конструкція правореалізації: правоздатність обмежено дієздатних і недієздатних осіб реалізується від їх імені опікунами тощо).

Незважаючи на найбільшу поширеність у загальній теорії права, погляди на правосуб'єктність у ракурсі здатності набувати права й обов'язки є спірними. Закріплювана в законах можливість брати участь у майнових відносинах фактично означає не тільки здатність, а й право. У сучасних умовах сформувався тенденція пошуку поняття правосуб'єктності у сфері правоволодіння. Отримало визнання трактування правоздатності як особливого суб'єктивного права — «права на право» [20, с. 5—7; 21, с. 134]. Це трактування і сьогодні знаходить підтримку серед частини цивілістів [22].

Подальше просування в пізнання правосуб'єктності пов'язало правосуб'єктність із правовим статусом як сукупністю права й обов'язків, що витікають з дії законів [1, с. 30], а у сфері господарювання — з господарською компетенцією [6, с. 613; 23, с. 16; 24, с. 66—69; 25, с. 8—9; та ін.].

Господарсько-правова наука підтримала трактування правоздатності як права на право, правосуб'єктність розглядає як узагальнену характеристику господарської компетенції — права й обов'язки. Слід зазначити, що в радянський період вона робила зусилля і досягала певних успіхів на шляху розширення господарської самостійності підприємств, налагодження їх партнерських відносин з державними органами, постійно знаходилася в пошуку способів поєднання приватних і публічних інтересів. Черговим етапом у ході такого пошуку стало переведення категорії правосуб'єктності в площину абстракцій. Позначалася незадоволеність дублюванням понять «правосуб'єктність» і «правоздатність», «правосуб'єктність» і «суб'єктивне право», «правосуб'єктність» і «компетенція» тощо. Разом із тим вибір категорії юридичних можливостей для абстракції [26, с. 274] був недостатньо вдалим. Конкретність юридичних можливостей чітко виявилася в пострадянській господарській практиці. В умовах здійсненого наприкінці 80-х років переходу до принципу «дозволено все, що не заборонено законом» визначати правосуб'єктність через юридичні можливості або визнати державою можливість [9, с. 277; 26, с. 75; 27, с. 111] фактично означає визначити її як відповідно право або правоздатність у трактуванні «право на право».

Якщо пізнання правосуб'єктності в рамках господарсько-правового соціологічного підходу прагнуло до формування абстракцій від конкретного, то догматичний підхід розглядав поняття «правосуб'єктність» у сфері «чистих абстракцій». Результатом «чистої абстракції» стало зведення правосуб'єктності до ролі статичного елемента правового статусу, який є однією з підстав

суб'єктивного права, але не суб'єктивним правом [28, с. 103; 29, с. 49]. Ця позиція викликає зауваження методологічного характеру. Юридична абстракція, якщо вона дійсно наукова, не відриває свого коріння від ґрунту багатоманітних проявів і руху правового життя. Юридичні абстракції є достовірно науковими лише тоді, коли вони виявляють суть правових об'єктів, що вивчаються. Значення наукової абстракції у правовій сфері в тому і полягає, щоб відокремити істотне від неістотного. Тим самим забезпечується можливість виявити об'єктивні закономірності, що управляють «правовим розвитком» [30, с. 137].

З формально-юридичної точки зору «чисте вчення про право» обмежується лише описом і в кращому разі певною систематизацією того, що виступає на поверхні правової дійсності. З точки зору філософії права не можна розглядати правове явище без залучення всього, що є по відношенню до неї відмінним, протилежним, що одночасно припускає і заперечує її, тобто без урахування суті [30, с. 129]. Якщо об'єктивна правова дійсність постійно змінюється та розвивається, якщо процес руху правових об'єктів протікає у боротьбі протилежностей і має своїм результатом ліквідацію старого та виникнення нового, то й юридичні абстракції, для того, щоб вони вірно відображали цю дійсність, повинні бути всебічними, гнучкими, такими, що змінюються, розвиваються, єдиними у протилежностях [30, с. 141].

Зважаючи на це помилково вважати, що правосуб'єктність позбавлена конкретного характеру, що вона не динамічна. Вона не є для суб'єкта права статичною, незмінною і змінюється разом з ним, перетворюється. Тому найбільш виправдано у визначенні поняття «правосуб'єктність» як абстрактній категорії виходити з її оцінки не як статичного елемента правового статусу, що фіксує право набувати права й обов'язки, а як властивості суб'єкта тієї або іншої галузі права, що діалектично розвивається.

Визначення змісту цієї властивості — питання непросте. Категорія «правоздатність» (індивідуальна та колективна) лежить в основі його змісту, але не відображає всіх особливостей правосуб'єктності, оскільки правосуб'єктність у сучасній системі права носить галузевий характер (на відміну від того історичного періоду, коли ця категорія вводилася в правовий оборот), кожен її галузевий різновид має свої особливості, які не можуть бути виражені через універсальну, статичну категорію правоздатності. Правосуб'єктність у кожній галузі права має свою специфіку. Володільці господарської правосуб'єктності мають здатність до організації та здійснення господарської діяльності. Господарська правосуб'єктність індивіда або колективу означає володіння ними ознаками суб'єкта права, органічно пов'язаними із соціально-економічними ознаками суб'єкта господарювання.

Зважаючи на викладене, зведення позитивної правосуб'єктності до правоздатності в значенні природної здатності виступати носієм позитивних прав і обов'язків не є виправданим. Інша справа при трактуванні правоздатності як «права на право», тобто не як природної здатності, а як позитивного права. Проте її можна вважати лише результатом певного компромісу між практичними потребами та закостенілою догмою права. Насправді, правоздатність як категорію природного права можна вважати позитивним суб'єктивним правом лише умовно. Природна правоздатність є природною

підставою виникнення позитивної правосуб'єктності, яка повинна виражатися в позитивно-правових категоріях. Тут можна було б підтримати положення, сформульоване В. Хахуліним, який називав правоздатність і дієздатність передумовами правосуб'єктності [26, с. 75, 95] (з уточненням — природною підставою), тобто зняти умовності та позначити відповідне явище, що умовно іменується правоздатністю, як суб'єктивне право набувати права й обов'язки. Проте, зважаючи на запровадження терміна «правоздатність» у широкий ужиток як позитивно-правової категорії, слід підтримати компромісне трактування правоздатності як права набувати додаткових прав і обов'язків, що набуло визнання в науці господарського права [8, с. 207; 31, с. 43; 32, с. 56; 33, с. 26-30; 34, с. 44-47; 35, с. 82].

По суті, розроблені в рамках цивільного права конструкції правоздатності та дієздатності претендують на використання як загальноправові конструкції, хоч спочатку були орієнтовані на регулювання в основному приватних майнових відносин. У цьому значенні термін «правоздатність» вживається і в законодавстві (як вітчизняному, так і в зарубіжному). Як зазначають В. Безбах і В. Мозолін, зарубіжне законодавство використовує інститут правоздатності юридичної особи [36, с. 110-111].

У господарсько-правовій літературі та господарській практиці України термін «правоздатність» (у трактуванні «право на право») прийнято вживати лише щодо горизонтальних відносин, за термінологією Господарського кодексу (далі — ГК) України — господарсько-виробничих відносин. Проте це не єдиний вид відносин, що формуються у сфері господарювання. Суб'єктивне право набувати додаткових прав і обов'язків за сучасних умов господарювання існує не лише в горизонтальній (господарсько-виробничій), а й у вертикальній (організаційно-господарській) площині. Договори в сучасних умовах можуть укладатися також з державними органами або органами місцевого самоврядування (див., наприклад, ст. 13 ГК України).

Про недостатність поняття «правоздатність» для правового регулювання складноорганізованої економіки неодноразово зазначалася в літературі. Як вважає В. Мамутов, у цивільному праві визначення правового статусу суб'єктів господарської діяльності вичерпується визнанням їх юридичними особами, які володіють цивільною правоздатністю [8, с. 202]. Подібний підхід критикується з господарсько-правових позицій, він перекочував у теорію держави та права і характеризує її догматичну гілку. В. Лазарев, В. Афанасьєв, Н. Гранат, які зазначають, що правосуб'єктність органів держави, що володіють владними повноваженнями, визначається їх компетенцією, а правосуб'єктність організацій та індивідуальних суб'єктів, що здійснюють виробничу, комерційну й іншу господарську діяльність і зареєстровані в установленому порядку, визначається статусом юридичної особи [37, с. 188]. Проте правовий статус суб'єкта визначається не лише правоздатністю, а всією сукупністю їх прав і обов'язків, необхідних для вирішення різноманітних господарських питань. Саме ці права й обов'язки визначають їх місце в системі господарських зв'язків, регулюють їх діяльність. Трансформація правосуб'єктності з правоздатності як «права на право» в правосуб'єктність як сукупність прав і обов'язків, тобто з рівнооб'ємної у багатоваріантну за обсягом структурно-функціональну правосуб'єктність, стала відгуком на потреби організації

суспільного виробництва, що сформувалися у процесі переростання торгового (комерційного) права в промислове (підприємницьке).

Застосування діалектичного методу дослідження правосуб'єктності дозволяє розкрити її таким чином: правоздатність є початковою, але не єдиною стадією діалектичного розвитку правосуб'єктності; правоздатність є категорією природного права, діалектика ж правосуб'єктності простягається за межі цих категорій, в область позитивного права, де правоздатність стає підставою правоволодіння; у позитивному праві володарям правоздатності гарантується рівне право набувати права й обов'язки; у результаті його реалізації виникає позитивна правосуб'єктність, що відображає об'єктивні та суб'єктивні права й обов'язки в їх діалектичному взаємозв'язку.

Обсяг прав і обов'язків суб'єктів господарського права має динамічний характер, який залежить не тільки від цілей і завдань їх діяльності, що визначають статусні права й обов'язки, а й від кількості та характеру господарських зв'язків, в яких перебуває суб'єкт (поточні права й обов'язки). У поточних правах і обов'язках замикається коло пізнання правосуб'єктності індивідів і колективів — приватної та публічної; в результаті аналізу протиріч і конфліктів, що виявляються в них, відкриваються потреби в удосконаленні правового регулювання на черговому витку збалансування приватних і публічних інтересів.

Вирішення проблем господарської правосуб'єктності припускає динамічне узгодження приватних і публічних інтересів, що відбувається в рамках організаційно-господарських зобов'язань. Розгляд господарської правосуб'єктності в контексті організаційно-господарських зобов'язань дозволяє прослідкувати діалектичний перехід від формули «права господарюючого суб'єкта створюють можливість дотримання його інтересів» [12, с. 42] до формули «права й обов'язки господарюючого суб'єкта створюють можливість реалізації приватних і публічних інтересів».

Викладене дозволяє зробити висновок, що сутність правосуб'єктності слід пов'язувати з мірою приватної або публічної влади, яка забезпечує збалансування приватних і публічних інтересів.

Про правосуб'єктність як міру (міру поведінки) писав С. Братусь [38, с. 34] та ін., але вони обмежувалися розумінням правосуб'єктності як правоздатності (особливого суб'єктивного права), а суб'єктивних прав — як явищ суто приватноправової природи. Тимчасом правосуб'єктність визначається суспільними відносинами, що вимагає врахування в її природі публічно-правової складової.

Двоєдина сутність господарської правосуб'єктності (приватно-публічна) і системний, комплексний підхід до правового регулювання господарських відносин знаходить віддзеркалення в господарському законодавстві. ГК України (ст. 3) визначає як предмет регулювання приватні та публічні відносини у господарській сфері в їх системному взаємозв'язку, зокрема — господарсько-виробничі відносини (майнові й інші відносини, що виникають між суб'єктами господарювання при безпосередньому здійсненні господарської діяльності), організаційно-господарські відносини (що складаються між суб'єктами господарювання і суб'єктами повноважень у процесі управління господарською діяльністю) і внутрішньогосподарські відносини (що складаються між структурними підрозділами суб'єкта

господарювання, між суб'єктом господарювання і його структурними підрозділами), визначає перелік видів суб'єктів господарювання як приватних (приватні підприємства, господарські товариства, виробничі кооперативи та інші), так і публічних (державні, комунальні підприємства, асоціації підприємств, торговельно-промислові палати тощо). Разом із тим господарсько-правовий статус ряду публічних структур залишився не кодифікованим. Перш за все це стосується Українського народу і територіальних громад як носіїв природної колективної правоздатності та позитивної публічної правосуб'єктності, господарсько-правовий статус яких закріплений у загальних нормах чинного законодавства, насамперед конституційних. По суті, Український народ і територіальні громади є публічними організаціями, інтереси яких у сфері господарювання реалізують їх органи, що наділяються для цього відповідною компетенцією. Самі ж публічні організації володіють правами й обов'язками, що не є господарською компетенцією (правами, що є одночасно й обов'язками). З урахуванням цього, більш виправданим буде розкривати поняття «господарська правосуб'єктність» через категорію прав і обов'язків, що вбирає в себе у тому числі категорію компетенції.

Таким чином, за *формою господарська правосуб'єктність* — це властивість суб'єкта господарського права, а *за змістом (сутністю)* — це функція господарських відносин, що виражає міру приватної та публічної влади, що забезпечує збалансовану реалізацію приватних і публічних інтересів, яка отримує закріплення в правах і обов'язках суб'єкта господарського права. Динаміка суспільних відносин визначає динаміку правосуб'єктності, яка виражається в різноманітті заходів збалансування влади й інтересів, що зумовлюють розвиток суб'єктивних прав і обов'язків.

З урахуванням цього поняття «господарська правосуб'єктність» може бути сформульоване таким чином: *господарська правосуб'єктність* — це абстрактна властивість суб'єкта господарського права, що конкретизується в правах і обов'язках, які формуються у складноорганізованому процесі збалансування приватних та публічних інтересів і встановлення меж приватної та публічної влади, що гарантують їх реалізацію.

Література

1. Мицкевич А. В. Субъекты советского права. — М., 1962. — 213 с.
2. Борисова В. И. К проблеме правосубъектности юридического лица // Проблемы законности. — Х., 2000. — Вып. 43. — С. 32-37.
3. Кравчук В. Визначення сфери застосування інституту юридичної особи // Право України. — 1998. — № 4. — С. 74-77.
4. Кудашкин В. В. Специальная правоспособность субъектов гражданского права в сфере действия общего запрета // Государство и право. — 1999. — № 5. — С. 46-54.
5. Керимов Д. Социология и правоведение // Государство и право. — 1999. — № 8. — С. 84—88.
6. Венедиктов А. В. Государственная социалистическая собственность. — М., Л., 1948. — 839 с.
7. Мамутов В. К. О соотношении понятий компетенции и правоспособности государственных хозяйственных органов // Известия вузов: Правоведение. — 1965. — № 4. — С. 58—61. Мамутов В. К. Совершенствование правового регулирования хозяйственной деятельности. — К., 1982. — 238 с.
8. Хозяйственное право / В. К. Мамутов, Г. Л. Знаменский, К. С. Хахулина и др.; Под ред. В. К. Мамутова. — К., 2002. — 912 с.

9. *Лаптев В. В.* Предмет и система хозяйственного права. — М., 1969. — 176 с.
10. *Теоретические проблемы хозяйственного права* / Под ред. В. В. Лаптева. — М., 1975. — 413 с.
11. *Предпринимательское (хозяйственное) право* / Под ред. В. В. Лаптева, С. С. Занковского. — М., 2006. — 560 с.
12. *Линецкий Е. А.* Теоретические проблемы предпринимательской правосубъектности в смешанной экономике. — М., 2005. — 336 с.
13. *Щербина В. С.* Субъекты господарського права. — К., 2008. — 264 с.
14. *Алексеев С. С.* Общая теория права: В 2 т. — М., 1982. - Т. 2. - 359 с.
15. *Витрук Н. В.* Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. — М., 1979. - 229 с.
16. *Корельский В. М., Первалов В. Д.* Теория государства и права. — М., 2002. — 595 с.
17. *Гражданское право* / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М., 1999. — 586 с.
18. *Иоффе О. С.* Избранные пруды по гражданскому праву: Гражданские правоотношения. Критика теории «хозяйственного права». — М., 2003. — 782 с.
19. *Братусь С. Н.* Субъекты гражданского права. — М., 1950.-367 с.
20. *Александров Н. Г.* Законность и правоотношения в советском обществе. — М., 1955. — 174 с.
21. *Суханов Е. А.* Гражданское право. — М., 2003.-Т.1.- 785 с.
22. *Мамутов В. К.* Компетенция государственных органов в решении хозяйственных вопросов промышленности. — М., 1964. — 266 с.
23. *Теоретические проблемы хозяйственного права* / Под ред. В. В. Лаптева. — М., 1975. — 413 с.
24. *Коняев Н. И.* Субъекты хозяйственного права. — Куйбышев, 1972. — 45 с.
25. *Хахулин В. В.* Правовое положение управления промышленного объединения. — Казань, 1981,- 143 с.
26. *Хозяйственное право Украины* / Под ред А. С. Васильева, О. П. Подцерковного. — Х., 2006. — 496 с.
27. *Малько А. В.* Теория государства и права в вопросах и ответах. — М., 2001. — 272 с.
28. *Гицбург Л. Я.* Трудовое законодательство: права, обязанности, сфера действия // Советское государство и право. — 1971. — № И. — С. 42—49.
29. *Керимов Д. А.* Методология права: предмет, функции, проблемы философии права. — М., 2003. - 521 с.
30. *Хозяйственное право* / Под ред. В. В. Лаптева. — М., 1983. — 527 с.
31. *Мартемьянов В. С.* Хозяйственное право. — М., 1994.-Т. 1.-312 с.
32. *Лаптев В. В.* Субъекты предпринимательского права. — М., 2003. — 236 с.
33. *Лаптев В. В.* Предпринимательское право: понятие и субъекты. — М., 1997. — 140 с.
34. *Лаптев В. А.* Правосубъектность предпринимательских объединений: Дис. ... канд. юрид. наук. — М., 2005. — 162 с.
35. *Гражданское и торговое право зарубежных стран* / Под ред. В. В. Безбаха, В. К. Пучинского,— М., 2004. - 896 с.
36. *Общая теория права и государства* / Под ред. В. В. Лазарева. — М., 1996. — 472 с.
37. *Братусь С. И.* Юридические лица в советском гражданском праве (понятие, виды, гос. юрид. лица). — М., 1947. — 362 с.